

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ
ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ**

**ТАРИХ ФАКУЛЬТЕТИ “ МИЛЛИЙ ҒОЯ , МАЪНАВИЯТ АСОСЛАРИ
ВА ҲУҚУҚ ТАЪЛИМИ “ ЙУНАЛИШИ**

КУРС ИШИ

МАВЗУ: Маънавият ва нафосат

Бажарди: Лафосов Омад

Текширди: Номозова К

Тошкент-2013

Мавзу: Маънавият ва нафосат

Режа:

Кириш

Асосий қисм:

1. Маънавият . Манавиятга берилган тарифлар.
2. Нафосат . Нафосат ҳақидаги қарашлар.
3. Шахс маънавиятини шакллантиришда нафосатнинг роли.

Хулоса

Фойдаланилган адабиётлар

Кириш

Мавзунинг долзарблиги. Бугунги мустақил Ўзбекистонда миллатнинг маънавий-ахлоқий ривожланиши, ёш авлоднинг маънавий-ахлоқий тарбиясининг долзарб масалалари Ўзбекистон Президенти И.А. Каримовнинг ушбу муаммоларга ёндошувдаги янгича қарашлари асосида жиддий тадқиқ этилади.

Асрлар мобайнида шаклланиб келган ахлоқий қарашлар ва уларнинг ижтимоий-маънавий илдизлари, жаҳонда ва минтақада ахлоқшунослик илмининг турли йўналишлари ва уларда маънавиятга оид муаммоларнинг инъикос топишини ўрганиш орқали Ўзбекистонда маънавий-ахлоқий тарбия масалаларини жаҳон ахлоқ илми ютуқ ва камчиликларини қиёсий таҳлили ва халқимиз маънавий-ахлоқий меросига таянган ҳолда ҳал қилиш йўлларини излаб топиш ва уларни ҳаётга татбиқ этиш йўналишининг асосий мақсади ҳисобланади. Шу асосий мақсаднинг ижроси йўлида қуйидаги вазифаларни амалга ошириш кўзда тутилади:

- Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов асарларидаги миллий маънавият ва миллий ахлоқ, уларнинг ўзаро боғлиқлиги ва бугунги кун учун алоҳида аҳамияти ҳақидаги қарашларни ўрганиш;
- Ўзбекистон Президенти И.А.Каримовнинг «Ахлоқ - маънавиятнинг ўзаги» деб берган таърифининг мазмун-моҳиятини англаб етиш;
- Миллатнинг маънавий-ахлоқий тарбияси миллий тараққиётнинг муҳим омили эканлигини, унинг сабаблари ва оқибатларини тушуниш;
- Мустақил Ўзбекистон давлати томонидан ёш авлоднинг маънавий-ахлоқий тарбиясини яхшилашга қаратилган амалий тадбирлар ҳақида маълумот ҳосил қилиш;
- Миллий ғояни шакллантириш ва фуқаролик жамияти асосларини яратишда маънавий-ахлоқий қадриятларнинг ўрнини аниқлаш;
- Жаҳонда маънавият ва ахлоқ соҳаларининг ўрганилиш даражаси, бу соҳада эришган ютуқ ва камчиликларни кўздан кечириш;
- Миллий маънавиятимиз тарихида ахлоқ илмига оид яратилган асарлар ва уларнинг мазмун-мундарижаси, Шарқ мутафаккирлари ижодий фаолиятида ахлоқ ва ахлоқий тарбия масалалари, ижтимоий ҳаётнинг маънавий-ахлоқий негизлари хусусидаги қарашларини илмий-назарий таҳлил қилиб, уларнинг ўзига хос хусусиятларини очиб кўрсатиш;
- Ахлоқий фазилатлар ва маънавий камолот омилларини тадқиқ этишда ўтмиш алломаларимизнинг хизматларини англаб етиш ва улар эришган ютуқларнинг бугунги кун учун аҳамиятини, маънавий мерос

намуналаридан жамиятнинг маънавий-ахлоқий негизларини шакллантиришда тўғри фойдаланишни ўрганиш;

- Маънавият, маданият ва ахлоқнинг ўзаро нисбатлари, ахлоқ ва унинг фуқаролик жамиятининг шаклланиши ва тараққиётидаги аҳамияти, маънавият ва ахлоқ соҳаларининг ўзаро умумий ва фарқли жиҳатлари, уларнинг илмий-қийосий таърифланиши, шахс маънавиятининг асосий жиҳатлари ва етакчи ахлоқий фазилатлар, бош маънавий қадриятларнинг шахс ахлоқида ўзига хос аксланиши каби масалаларни батафсил таҳлил этиш;

- Мустақил Ўзбекистонда маънавий ва ахлоқий тарбиянинг долзарб масалалари, инсон ва жамият ҳаётида маънавият ва ахлоқнинг ўрни, инсоннинг маънавий-ахлоқий ҳолатига иқтисодий ва сиёсий омилларнинг таъсири, шахснинг маънавий-ахлоқий тарбиясида дин ва ижтимоий бугунги кунда ёш авлоднинг маънавий ва ахлоқий тарбиясига таъсир ўтказётган турли омиллар ва уларнинг оқибатларини ўрганиш;

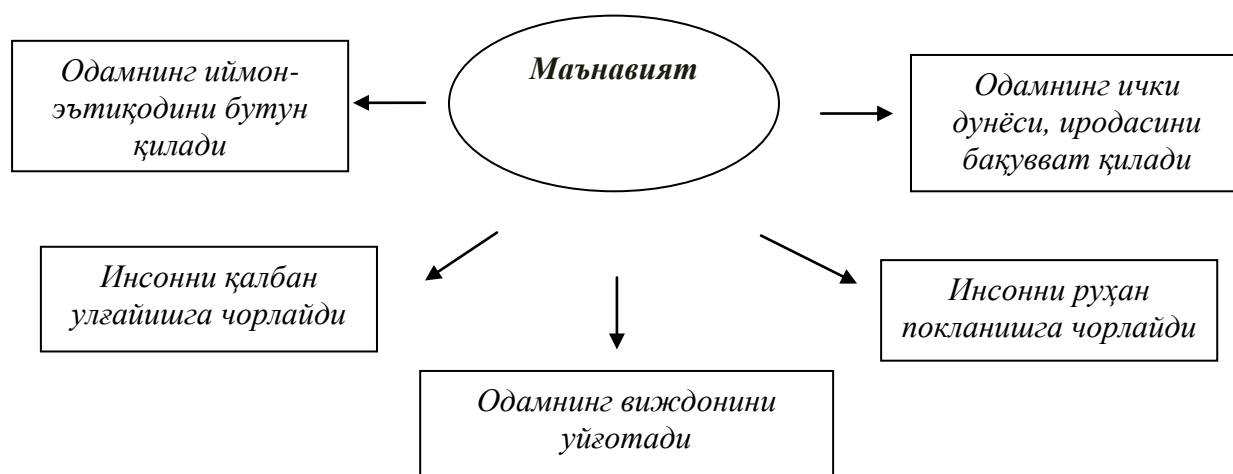
- Ёш авлод маънавий-ахлоқий тарбиясида мумтоз миллий санъат ва адабиётимиз, жаҳон маданияти ва санъатининг юксак намуналаридан унумли фойдаланиш шакл ва усуллари, маънавий-ахлоқий тарбияда оила ва жамият муносабатлари, оила, маҳалла, таълим тизимининг миллат маънавий-ахлоқий тарбиясидаги аҳамиятига оид энг долзарб масалаларни тадқиқ этиш ва тавсиялар бериш.

Курс ишининг мақсади маънавият ва нафосат тушунчаларини курс иши доирасида таҳлил қилиш.

Курс ишининг азифалари манавият тушунчасига берилган тарифларни ўрганиш; маънавият ва нафосат тушунчаларини илмий далиллар асосида ёритиш; нафосат маънавиятнинг асосий тушунчалари эканлигини изоҳлаб бериш; нафосат ҳақидаги қарашларни қийосий таҳлил қилиш орқали муайян хулосага келиш; шахс маънавиятини шакллантиришда нафосатнинг ролини ёритиб бериш.

1.Маънавият . Манавиятга берилган тарифлар.

*“Маънавият - инсоннинг, халқнинг, жамиятнинг, давлатнинг куч-қудратидир. У йўқ жойда ҳеч қачон бахт-саодат бўлмайди”*¹, -деб ёзган эди Президент мустақилликнинг дастлабки йилларидаёқ. Кейинчалик «Ўзбекистон ХХ1 асрга интиломқда» асарида бу ғоя янада муайянлик касб этиб, маънавият *«инсонни руҳий поклатиш ва юксалишга даъват этадиган, инсон ички оламини бойтадиган, унинг иймон-иродасини, эътиқодини мустаҳкамлайдиган, виждонини уйғотадиган қудратли ботиний куч»*² сифатида таърифланди.³ Бу таъриф жузъий ўзгаришлар билан Президентнинг алоҳида маънавиятга бағишланган сўнгги китобида ҳам келтирилган ва биз уни юқорида эслаб ўтдик. Хўш, бу сеҳрли қудрат, бу ботиний куч қандай бунёдга келади?

Маънавият тушунчасининг таърифи, президентимиз “Юксак маънавият-енгилмас куч” асарида таъкидлаганидек, оддий лисоний жумбок эмас, “маъно”, “маъни” сўзларининг бугунги биз тушунган мазмуни билан ечилмайди. Жалолиддин Румийнинг буюк ирфоний асари беҳудага “Маснавийи маънавий” номи билан шуҳрат таратган эмас. Бу ердаги “маъно” тушунчаси олий бир мазмунни англатмоқда, улуғ алломаларимиз уни “Ҳақ асрори” деб атаганлар, зоҳирий назарлар учун у “ғайб”, агар бугунги илмий ифодаларга кўчирсак, биз зоҳир кўзимиз билан кўриб турган чексиз замон ва маконда чексиз ва ҳудудсиз шакллар мажмуини тўзгитиб юбормай, ғоят бир мураккаб тизимда ушлаб турган ички уйғунлик, инсон онги ҳеч қачон тўлик

¹ Каримов И.А. Асарлар. 1-жилд, 81.бет

² Каримов И.А. Юксак маънавият енгилмас куч.М.2008 йил 19 б

³ Каримов И.А. Асарлар. 7-жилд, 381.бет

англаб ета олмагувчи яхлит моҳиятдир. Шахс маънавияти айни шу беҳудуд манбадан қувват олади.

Президентнинг таърифлари шу яхлит моҳиятга туташ ботиний кудратга алоқадордир, уни бошқа, иккиламчи ҳодисалардан, моддий воқелик унсурларидан келтириб чиқаришга уриниш муаммони теран илғамасликни билдиради.

Бугун мустақил ва фаровон Ўзбекистон аталмиш буюк воқеликни вужудга келтириш учун ҳар бир инсондан, миллатнинг ҳар бир вакилидан алоҳида ички қувват, чексизликка туташувчи ботиний куч талаб этилмоқда. Ана шу куч ҳар бир инсон руҳида яширин, дейди Президент. Ўзини мустақил шахс деб билган ҳар бир инсон уни ўзи учун кашф этиши керак. Бунинг учун, аввало, руҳимиздаги худбин майлларни, ёлғон ҳою-ҳавасларни, рўёларни енгиб ўтиб, чексиз кудрат манбаига қалбимизни очишимиз лозим.

Маънавият - инсон қалбида, кўнгил кўзгусида акс этган Ҳақиқат нуридир, дейилган таъриф биринчи марта ишлатилганда, баъзи файласуфларимиз уни диний-мистик таъриф деб баҳоладилар.¹ Дарҳақиқат, бу таъриф тасаввуфий талқинларга суянган сўфиёна, рамзий таърифдир. Зотан бошқача таъриф бу чексиз моҳиятни чеклаб қўйиши мумкин. Сўфий уламоларимиз “Ҳақ асрори” ҳақида фақат ишора, рамз, тимсол билан сўзлаганлар, чунки Ҳақ илми биз учун “ғайб илми” дир, инсон мулоҳазалари эса доимо нотугал ва нотўқис. Аммо, барибир, инсон ақли бир нарсаларни аниқроқ, муайянроқ билгиси келади, у яхлит ёғдуни ҳам камалак рангларига ажратмагунича кўнгли жойига тушмайди. Инсон ақли, аниқроғи, мантиқий тафаккур, ҳар қандай ҳаётий уйғунликнинг ички таркибини бирма-бир кўздан кечириб чиқиш, унинг қисмларини, буларнинг бир-бирига нисбатини таҳлил ва тадқиқ этмоққа қизиқади, шуни амалга оширмаса, ичи ёниб, юраги оловлана беради.

Маънавият инсон қалбида акс этган илоҳий нур, деган таърифда, мажозий шаклда бўлса ҳам, унинг манбаи муайян маънода инсон жисмидан ташқарида эканлигига ишора бор. Бу бежиз эмас. Ўтмишда баъзи Европа файласуфлари шартли равишда «биринчи туртки» назарияси аталмиш қарашларни ҳам олға сурган бўлиб, унга кўра, гўё худо оламни бир йўла яратгану сўнг унга муайян ривожланиш қонунлари бахш этиб, ўз ҳолига қўйиб қўйган, бошқа унинг ишларига аралашишни лозим топмаган. Бу назария ҳаёт тажрибасида ўзини оқламади ва шу сабабли кейинчалик дунё

---

¹ Умуман олганда, маънавиятни ғайб олами билан боғламай тўғри тушунтириб бўлмайди. Бу ҳақиқатни Янги Давр Европасининг энг буюк файласуфларидан бири И. Кант аллақачон тан олиб, ахлоқнинг мавжудлиги инсон руҳининг абадийлиги ва ягона олий илоҳий кудратнинг мавжудлигини тақозо қилади, деб таъкидлаган эди. Дарҳақиқат, Президент ўз китобида қайд этиб ўтганидек, охиратини ўйламайдиган одамдан ҳалоллик ва Борлиқ ҳақиқати олдида масъулият ҳиссини кутиш қийин.

илмида рад қилинди. Борлиқ ҳақиқати билан инсон орасидаги муносабат аслида бир марталик эмас, доимийдир. Аллоҳ «нури» деган рамз билан ифодаланувчи **илоҳий файз** ушбу муносабатнинг намоён бўлиш шаклларида бири бўлиб, у фақат инсонларга қаратилади. У пайғамбарларга бевосита ваҳий тарзида, авлиёларга илоҳий жазба шаклида, оддий инсонларга истеъдод ва илҳом кўринишида, балки қобилият ва яратувчилик қудрати сифатида йўналтирилиши мумкин. Ғайбни тан олмай, миллиардлаб инсонлар эътиқодини афюнга тенг билган марксистлар илоҳий файзни ҳам афсона деб талқин этдилар ва унинг инсон ҳаётида намоён бўлиш шакллари турлича усуллар билан «материалистик» изоҳлашга уриндилар. Баъзи собиқ мафкурачилар ҳанузгача инсон ҳаётининг моҳияти фақат моддий борлиқ билан чегараланмаслигини тасавурларига сиғдиришга кийналмоқдалар.⁴

Маънавиятнинг манбаи илоҳий файз дедик. Шундай экан, ундан баҳраманд бўлишнинг асосий шарти нима? Бунга ҳам аждодларимиз меросида мукамал жавоблар мавжуд. Аждодларимиз ирфоний мажозларга таяниб, инсон қалбини кўзгуга, Аллоҳ файзини нурга қиёс этишларидан мақсад нима? Қадимда кўзгу тобланган пўлатдан тайёрланган. Демак, темир маъдани қазиб олиниб, уни махсус кўраларда эритиб, пўлат ҳосил қилиб, уни тоблаб, сўнгра унга сайқал берилган. Буюк тасаввуф пирлари шогирдларининг маънавий камолотини айтишда шу мураккаб жараёнга ўхшатганлар. Илоҳий нур баркамол акс этиши учун кўнги кўзгусини шундай машаққатли риёзат жараёнида поклаш, унга тўқис сайқал бериш лозим. Чунки юксак даражада сайқал топмаган пўлат саҳнида ҳеч қандай нур акс этмайди. Айтишда кўнги кўзгусини сайқаллаш жараёни тасаввуфда **маърифат** дейилган. Миллий маънавиятимизда бу жараённинг қандай кечиши, яъни **маърифат йўллари** масаласи ҳам батафсил ишлаб чиқилган. Улар **илм ва имон, риёзат ва меҳр тушунчалари орқали ифодаланувчи ўзликни англаш жараёни** бўлиб, шу мураккаб, машаққатли, аммо ҳеч қандай моддий дунё лаззатларига тенглаштириб бўлмайдиган сурурли жараёнда инсон руҳи Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлашиб боради. Демак, бугунги илмий тилимизда аждодларимиз шакллантирган мажозий таърифни шарҳлаб берадиган бўлсак, **Маънавият - Инсон руҳидаги Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлик** дейиш мумкин.

Инсон – фоний вужуд, у бу дунёга бир кун келади, тақдирида белгиланган умрини яшаб, яна тупроққа қўшилиб кетади. Борлиқ ҳақиқати эса – боқий, азалий ва абадий. Инсон руҳи Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлашган муддатда

⁴ Каримов И.А. Амир –Темур – фахримиз, ғуруримиз. Т., Ўзбекистон, 1996 йил.

бақо зухур эта бошлайди, натижада инсон руҳида ҳадсиз-худудсиз қудрат билан ботиний туташув юз беради. Бу ерда фақат бир шарт бор: холислик, поклик. Маънавият аталмиш ботиний қудрат зарра ғараз, худбинлик, кибрни кўтармайди: ботиний туташув, Борлик ҳақиқати билан уйғунлик йўқолади. Аллоҳ таоло ўз китобида “мени поклаб ёд этинг” деб амр этишининг ҳикмати ҳам шунда.

Маънавиятнинг таърифлари хусусида гапирганда яна бир жиҳатга эътибор қилиш лозим. Маънавиятга инсон ва жамият ҳаётининг муайян бир соҳаси (йўналиши) сифатида қаралганда уни инсоннинг Борлик ҳақиқатига муносабати деб таърифланди, унга инсонни эзгулик сари элтувчи ботиний қудрат деб ёндошилганда Инсон руҳидаги Борлик ҳақиқати билан уйғунлик деб таъриф берилди. Буларнинг орасидаги фарқ нима-ю, умумийлик нимада? Биринчи таърифда маънавиятга имкон (потенция) сифатида қаралмоқда, иккинчи таърифда воқелик (мавжудлик) ва унинг даражалари сифатида ёндошилмоқда. Бундан ташқари жамият ва инсон ҳаётида иқтисод, сиёсат, маънавият соҳалари қанчалик бир-бирига киришиб кетган бўлмасин, барибир ҳар бир муайян ҳолатда улардан қайси биридир етакчилик қилади, шунга кўра ўша соҳанинг талаби биринчи ўринга чиқади. Масалан, иқтисодий мустақиллик масъулияти ёки ҳалол ризқ топиш ҳаракати маънавиятли инсонга хос, аммо моддий даромад топиш учун қилинган барча ҳаракатлар барибир иқтисод соҳасига тегишлидир. Ёки маданият ва унинг таркибий қисмлари бўлмиш дин, ахлоқ, санъат ва адабиёт каби соҳаларнинг ҳар бири мураккаб ҳаётий йўналишлар сифатида сиёсатга ҳам, иқтисодга ҳам алоқадор жиҳатлари йўқ эмас, аммо улардан маънавият чиқариб ташланса, барчаси пуч ёнғоқ ёки аччиқ мағизли данакка ўхшаб қолади, яъни асл моҳиятини йўқотади. Бошқача айтганда агарчи маънавиятли ёки маънавиятсиз сиёсат, ёки ҳалол ёки ҳаром лўқма ҳақида гапириш ўринли бўлса ҳам, маънавиятсиз маданият, имонсиз дин, масъулиятсиз ахлоқ, меҳрсиз санъат ва адабиёт ҳақида гапириш мағизсиз пўст ҳақида гапириш билан баробар бўлади. Шунга кўра маданият ва унинг таркибий қисмлари бўлмиш дин, ахлоқ, санъат ва адабиёт кабиларни асосан маънавият соҳасига тегишли деб ҳисобласак, хато бўлмайди.

2. Нафосат . Нафосат ҳақидаги қарашлар.

Нафосат, бу сўз тилга олинганда инсон кўз олдида одамзод қалбида нозик бир туйғуларини уйғотувчи, гўзаллик деб аталмиш нафис бир олам билан боғлиқ тушунчалар, гўзал манзаралар намоён бўлади. Нафосат деганда, улуғ алломаларимиз, шоир, ёзувчи, файласуфларимиз томонидан яратилган илмий, адабий асарларимиз, халқимизнинг қон-қонига, жон-таънига сингиб кетган санъат дурдоналаримиз ҳақидаги тасаввурларимиз жонланади.

Нафосат сўзига илмий ёндошган ҳолда таҳлил қилсак, нафосат бир томондан реал воқеликни, иккинчи томондан илмий тушунчани англатади. У реал воқелик сифатида инсон ҳаётининг барча соҳаларини нурлантириб турувчи қамровли маънавий ҳодиса, тушунча сифатида эса эстетика оид юзлаб, эҳтимол, минглаб атамаларни ўз ичига олган энг йирик истилоҳ, оврўпача таърифда – метакатегория. Бошқача қилиб айтадиган бўлсак, нафосатнинг «худуди» ниҳоятда кенг: у объектив воқелик сифатида нарса-ҳодисаларнинг эстетик хусусиятларни англатса, субъектив воқелик тарзида инсоннинг ана шу эстетик хусусиятларини англаш ва идрок этиш борасидаги ботиний фаолиятидир.

Шу ўринда эстетик хусусиятлар ўзи нима, уларнинг мавжудлик шартлари нималар билан белгиланади, деган масалага тўхталиб ўтиш жоиз.

Одатда гўзаллик, улуғворлик, фожеавийлик, кулгилилиқ сингари истилоҳлар ҳақида гап кетганида, биз уларни эстетиканинг мезоний тушунчалари ёки асосий категориялари деймиз. **Чунки улар эстетиканинг мезонларини белгилаб берадиган истилоҳлар, салмоғини ўлчайдиган ўлчов тушунчалар вазифасини бажаради, яъни улар юқорида айтилганидек, ўзлари воқелик бўлмагани ҳолда эстетик воқеликнинг моҳияти, тузилмаси шакли в. ҳ. тўғрисида фикрлаш учун махсус** калит бўлиб хизмат қиладилар. Дейлик, гўзаллик тушунчаси табиат, жамият ёки санъатда мавжуд бўлган эстетик объектнинг гўзаллигини тадқиқ ва талқин этиш, шарҳлаш учун зарур; лекин у нарса-ҳодисанинг объектив реалликдаги эстетик хусусиятини шарҳлар экан, айти пайтда шу хусусият тўғрисидаги илмий талқин мезонларини белгилаб бериш вазифасини ҳам ўтайди. Ана шу объектив реалликдаги эстетик хусусиятлар (гўзаллик, улуғворлик, фожеавийлик, мўъжизавийлик ва бошқалар) нафосатни ташкил этади. Бу хусусиятлар ҳам санъат, ҳам табиат, ҳам жамият оламидаги объектларда мавжуд бўлади. Масалан, Чотқол тоғ тизмаларию, тунги юлдузли осмоннинг ва Самарқанддаги Регистон мажмуасию, Бухородаги Арслонхон минорасининг улуғворлиги, баҳордаги ранг-баранг лолазорлару, бужур ғояни

ёриб чиққан тоғ гулининг ва Берта Давидова ижро этган «Муножот» кўшиғию, Чўлпон қаламига мансуб «Гўзал» шеърининг гўзаллиги ҳар иккала турдаги – табиат ва санъатдаги объектларга мансуб эстетик хусусиятлардир. Бундан ташқари, бундай эстетик хусусиятларни биз ишлаб чиқаришда – техника соҳасида, дизайнда, атроф-муҳитни гўзаллаштиришда, оилавий турмушдаю, спортда ва бошқа соҳаларда ҳам кўришимиз мумкин. Буларнинг бари бизни ўраб турган эстетик муҳит бўлмиш нафосатни ташкил этади.⁵

Бироқ, бу – нафосатнинг бир томони, уни шартли равишда ташқи нафосат ёки объектдаги нафосат дейишимиз мумкин. Нафосатнинг иккинчи томони ҳам борки, ўзини ички нафосат ёки субъектдаги нафосат тарзида намоён қилади. Ана шу иккинчи жиҳат эстетик жараёни вужудга келтириш хусусиятига эга бўлган фалсафий ҳодиса-воқеликни эстетик англаш билан белгиланади.

Санъатнинг таъсир кучи ундаги тимсолий тафаккур қудратидандир. Санъат, жумладан, бадиий адабиёт ўзликни англаб етишнинг мустақил йўли бўлиб, аслида тахайюл ўйинлари⁶ воситасида Борлиқ ҳақиқатини моделлаштиришга уринишдир. Санъат турлари беҳисоб, уларнинг ҳар бири воқеликда мавжуд муайян имкондан фойдаланади. Ҳайкалтарош тошни “жонлантиради”, мусаввир ранглар товланишини ишга солади, мусиқа санъати инсон туйғуларига бевосита коинот уйғунлигини олиб киради. Бадиий тафаккурнинг энг қудратли ва имкониятлари чексиз воситаси сўз санъатидир. Адабиёт инсон маънавиятини шакллантирувчи асосий манбадир.

Инсон хатти-ҳаракат, имо-ишора билан ҳам кўп нарсани тушунтира олади. Аммо барибир сўз, инсон нутқи ахборот алмашувининг бош воситасидир. Санъатни ҳам аҳли башарнинг ўзига хос ахборот алмашув воситаларидан бири деб қарасак, сўз санъати ушбу бадиият дунёсида алоҳида мавқега эгадир. Адабиёт инсон тафаккурининг, маънавиятининг асоси ва бош озиғидир. Чунки унда ҳаёт акс этади. Аммо ўз ҳолича, кўзгудагидек эмас, балки муаллиф мақсадига бўйсуниб, унинг нигоҳи орқали сизга кўринади. Адабий асар кўз олдингиздан кечаётган айқаш-уйқаш ҳодисалар гирдобини маълум маъно тизимига жойлаб, ундан сизнинг кўзингизга, онгингизга маъно, мазмун чиқариб беради.

Эндигина ҳарфни ҳарфга уриштириб китоб ўқишга ўрганган беш-етти ёшли бола теварак-атрофдаги ҳаётни қандай таҳлил қилиб, тўғри хулосалар

⁵ Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т., Ўзбекистон, 1998.

⁶ “Имагинация” (русча “воображение”, ўзбекча “тахайюл”) асотир тафаккур, фалсафий ва бадиий тафаккурнинг асосий қуроли эканлиги таниқли рус олими Я. Голосовкернинг “Логика мифа”(М., “Наука”, ГРВЛ, 1987) китобида ишонарли исбот қилиб берилган.

чиқара олади? Бунинг учун унга ким ёрдам беради? Албатта, биринчи навбатда, она ва отаси, опа-акалари, тарбиячилари, атроф-муҳитдаги инсонлар таъсири бўлади. Бироқ ушбу инсонлар кўрсатадиган таъсир, улар гапирадиган гаплар ўз навбатида уларнинг онг ва савия даражасига, уларнинг ўзи ҳаётни қандай тушунишига боғлиқ. Китоб эса, агар арзигулик китоб бўлса, маълум маънода, умумбашарият тажрибаси асосида ёзилган, ҳаётнинг бир қиррасини бола учун тушунарли усулда умумбашарият маънавий олами кўзгуси орқали хайрли бир ният сари йўналтириб акс эттирган бўлади. Мана шу маънода адабиётни инсон маънавий дунёсининг шаклланишидаги илк ва озик восита дея оламиз. Фалсафий ва илмий дунё даҳолари ҳам одатан бадиий адабиёт йўрғагида вояга етадилар.

Адабиёт ҳақида ёшлигидан китобга меҳри тушган, китоб ичида ўсган одамгина гапиришга ҳақли бўлса керак. Кейинча катта бўлиб, сабаби тирикчилик, адабиётшуносликка қўл урган кишиларнинг сўзлари бу даргоҳ учун бегона сўзлардир. Улар ё ўзгалардан кўчирма қиладилар, ё чинакам адабиёт учун ёт бўлган қарашларни унга тиркамоқчи бўладилар. Бу ишларни кўра била туриб қиладиларми, ё кўр-кўронами, бунисининг охир-натижа учун унчалик аҳамияти йўқ.

Ёшлигидан китоб ўқишга ўрганган одам одатда фалсафий, сиёсий, диний адабиётдан бошламайди, аввал бадиий адабиёт намуналари билан танишади. Агар бошқа бирор тур адабиёт қўлига тушганда ҳам, табиий-ки, бола тафаккури билан уни тушунишга қодир бўлмайди. Бадиий асар ундай эмас, у етти яшардан етмиш яшаргача ҳаммага тушунарли, ҳамма ҳам ундан ўз фаҳм- фаросатига лойиқ бир ҳисса чиқара олади. Шу сабабли адабиёт - ибрат мактаби, меҳр парваришидир. Мумтоз адабиёт Борлиқ ҳақиқатининг ботиний жиҳатини зоҳирий тимсоллар воситасида мажозий баён этиш қудратига эга. Ана шу хислати туфайли у инсон руҳини Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлаштиришга ёрдам берувчи асосий воситалардан бири ҳисобланади.

Маънавий тарбиянинг воситалари фақат ақл эмас, балки ибрат, ирода, меҳр ҳамдир. Миллий маънавиятимизда шулар барчаси мужассам. Нафосат уйғунликка асосланади, шу сабабли маънавий тарбиянинг энг таъсирчан воситасидир. Унинг устига бадиий асарлар инсонга ҳам ибрат, ҳам ақл, тафаккур, ҳам туйғу, ҳис-ҳаяжон, ҳам тимсоллар воситасида таъсир этишга уринади.⁷

---

⁷ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлоли ва тараққиёт йўли.1992.й.47 бет

3. Шах маънавиятини шакллантиришда нафосатнинг роли

Мамлакатимизда маънавиятнинг раҳнамоси бўлган Президентимиз “Биз,- деб таъкидлаган эдилар, - миллий маънавиятни ҳар томонлама юксалтириш масаласини ўз олдимизга асосий вазифа қилиб қўяр эканмиз, бугунги кунда маънавиятимизни шакллантирадиган ва унга таъсир ўтказадиган барча омил ва мезонларни чуқур таҳлил қилиб, уларнинг бу борада қандай ўрин тутушини яхши англаб олишимиз мақсадга мувофиқ бўлади”.⁸ Чунки маънавиятни тушуниш ва англаш учун аввало, инсонни, унинг эстетик фаолиятига таъсир кўрсатадиган мезоний тушунчаларни илмий таҳлил қилиш зарурдир.

Бу масалалар эстетик англаш ва унинг тузилмалари орқали шахс фаолиятида намоён бўлади.

Эстетик англаш иборасини ажратиб кўрсатишимизнинг сабаби шундаки, одатда фалсафига доир илмий адабиётларда «англаш» ўрнига «онг» истилоҳи қўллаб келинади. Эстетик онг, илмий онг, ҳуқуқий онг в. х. Бизнингча, бу унчалик тўғри эмас: русчадаги – «сознание» сўзининг юзаки (калка) таржимаси. Маълумки, «сознание» сўзи русчада икки хил маънони: онг ва англаш маъноларини билдиради. Мия муайян физиологик яхлитлик бўлгани каби, унинг асосий фаолияти бўлмаган онг, шу жумладан онгсизлик ҳам, авваламбор инсондаги ҳиссий-интеллектуал яхлитлик, уни майдалаб, юқоридагидек, «онгча»ларга бўлиш мантиқан ўринсиз, иккинчидан, у нарса-ходисалардан мухтор тарзда мавжуд, фақат зарур шароитда фаолиятга киришгандагина нарса-ходисага муносабатини, воқеликка аралashiш хусусиятини намоён қилади. Ана шу ўзига хос таҳлилий фаолиятни биз англаш деб атаймиз ва шу англашнинг даражасига қараб, кишилар онгининг юксаклиги ёки пастлиги ҳақида фикр юритамиз. Демак, онг инсоннинг ўзига ўхшаш якка яхлитлик, унинг фаолияти – англаш эса ҳар хил ва кўп қирралидир. Онгнинг англашга муносабати худди олмос билан унинг қирралари ўртасидаги муносабатга ўхшайди; яхлит олмос бўлагининг ҳар бир қиррасини алоҳида олмос деб аташимиз қанчалик мантиққа тўғри келмаса, англашни узил-кесил онг тарзида тақдим этишимиз ҳам, бизнингча, шунчалик ноўрин. Шундай қилиб, инсон ўзига ато этилган онгнинг турли қирралари билан оламнинг турли томонларини, ҳар хил жиҳатларини нурлантиради, ўзида акс эттириб, таҳлил этади, хулосалар чиқаради. Натижада, бир инсон битта ҳодисани ўнлаб, балки юзлаб ракурсда мушоҳада

⁸ Каримов Ислон. Юксак маънавият – енгилмас куч. Тошкент. Ўзбекистон. 2008. 29 б.

килиш ва англаши мумкин. Онгнинг ана шундай фаолият турларидан бири эстетик англашдир.⁹

Эстетик англаш, айтиб ўтганимиздек, эстетик жараёни ташкил этиши баробарида эстетик муносабатни юзага келтиради, онгнинг ана шу фаолияти ички нафосатни шакллантиради. Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, эстетик англаш фақат эстетик қадриятлар ёхуд объектларни идрок этишда эмас, балки янги эстетик қадриятлар яратишда ҳам фаол иштирок қилади, яъни у эстетик фаолият жараёнида ўзининг доимий улушига эга: санъат асарининг дунёга келишида, турмуш шароитини, ишлаб чиқаришнинг гўзаллашувида ва шунга ўхшаш ҳолатларда ҳал қилувчи аҳамият касб этади.

Айтганлардан шундай қисқача хулоса чиқариш мумкин: нафосат – ўз ичига ҳам табиатдаги, ҳам жамиятдаги, ҳам шахс ҳаётидаги эстетик жиҳатларни ўзида мужассам қиладиган эстетик муносабат объекти сифатида эстетик хусусиятларни, эстетик фаолиятини ва эстетик англашни қамраб оладиган, яшаш шарти субъектив хилма-хиллик билан белгиланадиган мураккаб мақсадни эмас, балки серқирра мақсадга мувофиқликни биринчи ўринга қўядиган ҳиссий-интеллектуал борлик, инсон ҳаётининг инсоний мазмунини таъминлайдиган маънавий-ижтимоий ҳодиса.

Шу боис, нафосатнинг ҳақиқатан ҳам нафосат эканини бизга кашф этиб берадиган эстетик англаш тушунчасига тўхталишни мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз ва бу борада муайян тушунчага эга эканимизни, эстетик англашнинг нималигидан умумий тарзда хабардорлигимизни ҳисобга олиб, тўғридан-тўғри унинг моҳиятини ташкил этувчи унсурлар таҳлили ва талқинига ўтсак.

Эстетик англаш инсон руҳиятида ўзига хос, чуқур ижобий руҳий ўзгаришларни вужудга келтирадиган эстетик ҳолат. У эстетик фаолиятнинг бошланишидан аввал инсонни унга тайёрловчи ҳодиса сифатида муҳим: усиз эстетик фаолиятнинг рўй бериши мумкин эмас. Эстетик англашнинг мураккаб ҳодиса экани унда эстетик эҳтиёж, турли ҳислар ва маънавий андозаларнинг ҳар бир шахс учун алоҳида руҳий эврилиш тарзида намоён бўлиши билан боғлиқ; бу эврилиш кучли ва асосан ҳис-ҳаяжон, эҳтиросли кечинмалар асосида вужудга келади.

Эстетик эҳтиёж. Эстетик англаш ва шу асосдаги фаолият жараёнининг ибтидоси эстетик эҳтиёжга бориб тақалади. Эстетик эҳтиёж инсон ҳаётида рўй берадиган барча эстетик ҳодисаларнинг асоси сифатида ҳам табиий-биологик, ҳам ижтимоий-маънавий моҳиятга эга; «гўзал нафс»,

---

⁹. -Ўзбекистон буюк келажак сари. Тошкент, Ўзбекистон, 1998 йил.

нафосатга ташналик, инсонда эстетик ҳиссиётни кўзғатиш хусусиятини сақлаб қолган ҳолда, кейинчалик унинг бутун умри мобайнида такомиллашиб боради ва эстетик муҳокама, эстетик баҳо, эстетик дид ва эстетик идеалнинг шаклланишига хизмат қилади. Ҳар бир шахсдаги маданиятлилик даражаси, маънавий салоҳияти унинг эстетик эҳтиёжи доираси билан ўлчанади. У «гўзал нафс» сифатида бошқа эҳтиёждан талаб этилаётган объектдан моддий-иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва бошқа манфаатлар кутмаслиги, беғаразлиги билан ажралиб туради. Эстетик эҳтиёж эстетик ҳиссиёт билан узвий, диалектик боғлиқ; эстетик эҳтиёж кўпинча эстетик ҳиссиётни уйғотса, баъзан эстетик ҳиссиёт эстетик эҳтиёжни вужудга келтиради. Масалан, сиз «Мирзо Улуғбек» спектаклини кўриш хоҳиши – эстетик эҳтиёж туйғули театрга бордингиз; спектакл мобайнида сизда эстетик ҳиссиёт-ҳайратланиш, завқланиш, қувониш в.б. туйғулар кўзгалди. Спектаклдан кейин эса у ҳақда мулоҳаза юритишга, ундаги ижобий ва салбий қиёфаларни баҳолашга, қолаверса, яқин кишиларга спектакл мазмунини ўз эстетик нуқтаи назарингиздан сўзлаб беришга ёки Мирзо Улуғбек суратини чизишга, унга атаб шеър ёзишга ёки у ҳақида иншо ёзишга эҳтиёж сезасиз. Демак, эстетик эҳтиёж ҳиссиётни уйғотса, ҳиссиёт яна эстетик эҳтиёжни, муайян эстетик ҳодисани ўзгача бадий-эстетик талқин қилиш, унга ижодий ёндашиш эҳтиёжини туғдиради. Зеро, Ж.Локк айтганидек, «нимаики тушунчада бор экан, у бундан аввал ҳиссиётда мавжуд эди; агар ҳиссиётдан ақлга нарсалар қиёфаси узатилмас экан, у ҳолда тафаккур учун ҳеч қандай материал берилмаган бўлади». Демак, эстетик англаш аввало эстетик ҳиссиёт бўлишини тақозо этади.¹⁰

Эстетик ҳиссиёт. Кўпинча адабиётларда эстетик ҳиссиёт «эстетик туйғу» сўзида, бирлик шаклида берилади. Гоҳ эстетик кечинманинг, гоҳ эстетик ҳаяжоннинг синоними тарзида талқин қилинади. Бизнингча, бу унчалик тўғри эмас. Чунки ҳаяжон ҳам, кечинма ҳам битта туйғудан эмас, туйғулар силсиласидан иборат бўлади, шу сабабдан уни кўпликда – ҳислар ёки ҳиссиёт шаклида қўллаш мақсадга мувофиқ.

Энди эстетик ҳиссиётни ташкил этадиган ҳисларнинг баъзиларини қисқача кўриб ўтайлик.

Эстетик ҳиссиётнинг ибтидосидаги туйғу *эстетик қизиқиши*. Маълумки, қизиқиш ҳисси, соғинч ва кўмсашдан фарқли ўлароқ, ўтмишда рўй берган ҳодисани эмас, балки кўп ҳолларда келажакда, тез муддат ичида

---

¹⁰ Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Тошкент, Ўзбекистон, 1993.56 б

рўй бериши лозим бўлган воқеликни назарда тутуди, унга интилади; интилиш жараёни эса –«учрашув»га тайёргарлик дегани. Эстетик қизиқиш субъектнинг объект ҳақида, ҳали у билан юзма-юз келмасдан туриб, муайян бир умумий тушунчага эга бўлишини, уни идрок этишга ўзини ҳозирлашини тақозо этади. Уни бошқача қилиб, ҳаяжонли кутиш, орзиқиш ҳам дейиш мумкин; бадиий адабиётда, журналистларда, «ниҳоят орзиқиб кутилган кун келди» ёки «орзиқиб кутилган дақиқалар етиб келди» деган ибораларнинг ишлатилиши бежиз эмас, зеро орзиқиш – қизиқишнинг юксак нуқтаси. Масалан, сиз Самарқанддаги Шоҳизинда меъморий мажмуаси зиёратига отландингиз. Бунда сиз албатта у ҳақда қачондир эшитганларингиз ва ўқиганларингизни эслайсиз, билганларингизни муайян тартибга солиб, бу бевосита нотаниш ва айни пайтда билвосита таниш объект тўғрисида дастлабки тасаввурга эга бўласиз, унинг сирли зиналари, улуғвор мақбараларию гўзал безаклари билан учрашувга интиласиз. Бундай ҳолат ўзингиз севган хонанда ёки актёр билан бўлажак учрашув олдидан ҳам юзага келади.

Эстетик ҳиссиётда тасаввур худди эстетик фаолиятдагидек катта аҳамиятга эга, уни юқорида келтирганимиздек, дастлабки *эстетик тасаввур* деб аташ мақсадга мувофиқ. Дастлабки эстетик тасаввур субъект объект билан бевосита эстетик муносабатга киришмасдан аввал рўй беради. У орқали сиз эстетик муносабатга киришадиган объектини ўзингизча кўз олдингизга келтирасиз, кўпроқ умумий манзара билан чекланасиз, қолаверса ҳаёлан ўзингиз яратган, аслида объектда йўқ хусусиятларни ҳам тасаввурда бор деб ҳисоблайсиз. Эстетик жараён бошланганидан объектнинг «ундай» эмас, «бундай» экани маълум бўлади, илк таассурот асосидаёқ тасаввурингиз ўзгаради ва энди у эстетик фаолиятнинг бир мурвати, ижодий тасаввур сифатида иш кўради. Демак, дастлабки тасаввур эстетик тасаввурнинг таассуротгача бўлган даврини ўз ичига олади ва объектга ҳиссий кириб боришда ўзига хос йўлак вазифасини бажаради.

Эстетик муносабатнинг бошланишида рўй берадиган яна бир туйғу бу - *қувонч ҳисси*: субъект объектни кўрган пайтда, дейлик, гўзалликка дуч келганида уни ички бир қувонч қамраб олади. Эстетик қувонч субъектни кузатувни давом эттиришга даъват этади ва объектни ҳиссий ўрганиш учун унга муайян кайфият, руҳ беради. Худди шундай вазифани улуғворлик ва мўъжизавийликни мушоҳада этишда – ёқимли хайрат ҳисси, фожеавийликда – ачиниш, ҳамдардлик, кулгиликда – ҳазил, кулги бажаради. Лўнда қилиб айтганда, хайрат билан эстетик жараён бошланади. Эстетик муносабат мобайнида у аввал қизиқишга, кейин аста-секинлик билан завққа айланади ва завқ билан идрок этиш ҳодисаси воқе бўлади. Айни пайтда завқ фақат

эстетик объектни идрок этишдагина эмас, балки ана шундай объектларни яратишда ҳам илҳом шаклида иштирок этади: завқ билан ижод қилинган асар завқ билан идрок этилади. Табиат эстетикасидан бошқа эстетик соҳаларнинг ҳаммасида завқ субъектдагина эмас, балки объектда ҳам мавжуд бўлади. Бунда фақат эстетик завқ ўзини яшириб, ботиний хусусиятга эга ҳис – рух шаклида намоён қилади. Эстетик завқни бизда ҳам, руслардаги илмий адабиётларда ҳам одатда эстетик лаззат шаклида кўллаб келинади. Бизнингча, бу тўғри эмас. Чунки лаззат кўпроқ ташқи ниманингдир субъект ичига кириши билан белгиланса, завқда субъект объектнинг ичига кириб боради. Ундан ташқари, лаззат ҳам, завқ ҳам ҳар хил бўлиши мумкин. Масалан, гастрономик лаззат, шахвоний лаззат, меҳнат завқи, спортдаги, кимордаги завқ. Эстетик завқ буларнинг ҳаммасидан фарқли равишда моддий ёки жисмоний манфаатдорликдан йироқ, у объектга эгаликни эмас, объектни кўриш, кузатиш, мушоҳада қилишни тақозо этади. Ундан инсон моддий эмас, маънавий қониқиш ҳосил, қилади нарса-ҳодисага беғараз ёндашув билан чекланади. Эстетик завқ ўйин ҳодисаси билан боғлиқ. Ўйин эса, маълумки, санъатнинг санъатлик моҳиятини ташкил этади, доимо ижодийлик хусусиятига эга. Эстетик завқ, оддий завқдан фарқли ўлароқ, инсонни тарбиялаш хусусиятига эга, инсон эстетик идрок этиш жараёнида завқланиб борар экан, айти шу жараённинг ўзида тарбияланиб боради.¹¹

Эстетик лаззатга келсак, унинг завқдан яна бир фарқи шуки, у санъатнинг ҳузурбахшлилик хусусиятидан келиб чиқади. Шунинг учун уни эстетик ҳузур деб ҳам аташ мумкин. Зеро у эстетик идрок этиш жараёнининг сўнгида рўй беради ва маълум маънода фориғланиш ҳолати билан уйғунлашиб кетади.

Эстетик мушоҳада. Одатда биз «мушоҳада» деганимизда «кузатиш» сўзининг синонимини тушунамиз. Аслида эса бундай эмас: кузатиш, фалсафий қилиб айтганда, билиш муносабатининг тажрибавий асоси, у объектга йўналтирилган бўлиб, қўйилган мақсад ва илмий билим мантиқи томонидан бошқариб, тузатилиб борилади, унга ўзгартиришлар киритиб турилади, яъни у мақсад асосида иш кўрадиган фикрий фаолият. Кузатишда инсон ўз диққатини объектга йўналтирар экан, унинг қизиқиши ҳодисадан моҳиятга қараб боради; унда бор нарсанинг борлигини ёки йўқ нарсанинг йўқлигини тасдиқлаш муҳим. Мушоҳада эса муайян нарса-ҳодисанинг идрок этаётган киши томонидан танланган ракурсда олиб қаралишини таъминловчи фикрий фаолият. Унда субъектнинг эстетик эҳтиёжи, ҳиссиёти, ҳаётий

¹¹ Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Тошкент, Ўзбекистон, 1996.

тажриба мобайнида вужудга келган эстетик йўналмаси биринчи ўринда туради, субъект объектни ўзига хос «кўради», воқеликнинг аҳамияти субъект томонидан мақсад эмас, мақсадга мувофиқлик билан белгиланади; субъект объектни «инсонийлаштиради» унга қалб, ҳиссиёт, ижод, образлилик дурбини билан қарайди, натижада бошқалар кўрмаган нарсани кўради, бошқалар эшитмаган товушларни эшитади, яъни эстетик мушоҳада туфайли муайян бир объект ҳар бир субъект томонидан ҳар хил идрок этилади ва ҳар хил талқин қилинади.

Эстетик мушоҳадага бир мисол. Ўрдадаги Анҳорга тикилган шоир сувнинг қандайдир сеҳрли жимирлашини, қирғоқдаги мажнунтол наваларини учигади япроқларни оқизмоқчи бўлиб роса уринаётганини, лекин мажнунтол уларни атайин бир масофада тортиб турганини кўради, унга мавжлар билан мажнунтол ўйнашаётгандек туюлади. Кейин назари мажнунтолга кўчиб, ҳаёлидан мажнунтоллар танаси аввал сувга эгилиб, кейин яна кўкка қараб ўсишини илғайди: бу унга мажнунтол худди кўзасини сувга ботирар экан, бир лаҳза энгашиган кўйи бошини кўтариб қирғоққа қараб кўйган гўзал қизни эслатади; «қандай гўзал!» дейди у ва ёвуз жодугар томонидан сеҳрлаб кўйилган қиз ҳақидаги афсона ҳаёлидан ўтади...

Энди кузатишга мисол: Анҳор бўйида чўлдаги янги ўзлаштирилган ерлардан келган фермер-деҳқонни турибди дейлик. У бир қарашдаёқ анҳорнинг уюрим-уюрим бўлиб оқишидан, қирғоқларнинг анча-мунча тиклигидан унинг ўзига яраша чуқурлигини илғайди. Демак, анҳорда анча сув бор. Қани энди, шу анҳор ўзи деҳқончилик қилаётган ерларда бўлсайди: «Каттагина сув экан! Нақ беш юз гектарлик пайкални чилла сувига тўйдирса бўлади. Афсус, шунча сув увол, бекорга оқиб ётибди-я!» дейди.

Эстетик баҳо. Қадрият шахс, миллат, жамият томонидан кадрланадиган маънавий-моддий объектлардир. Ҳар қандай қадрият ёки қадрият даражасига кўтарилган ҳар бир объект инсон томонидан баҳоланмай қолмайди. Қадриятлар соҳавийлик табиатига эга (ахлоқий, эстетик, диний ва ҳ.к.) бўлиши баробарида даражаларга бўлиниши билан ҳам ажралиб туради.

Бир ёки бир неча эстетик хусусиятни ўзида жам қилган қадриятни биз *эстетик қадрият* деймиз. Эстетик қадриятлар инсон ва жамият ҳаётида муҳим ўрин эгаллайди. Гўзаллик, улуғворлик, Регистон меъморлик мажмуи, «Шашмақом», Навоийнинг «Хамса»си, Рафаэлнинг ранг тасвири, Шекспир асарлари – булар ҳаммаси эстетик қадриятлардир. Биз улар ҳақида фикр юритар эканмиз, одатда «бебаҳо» деган сўзни ишлатамиз, бу билан биз уларнинг қадри ниҳоятда баландлигини, оддий-кундалик баҳолаш мезонларидан юксак туришини таъкидлаймиз. Эстетик қадриятлар соф маънавийлик, яъни интеллектуал-ҳиссий жиҳати билан бирга, маънавийлик ва

моддийликнинг омуктаси сифатида намоён бўлади. Масалан, гўзаллик, улугворлик сингари соф маънавийлик хусусиятига эга мавхум ходисаларни маънавий эстетик қадриятлар десак, конкрет эстетик объект бўлмиш Регистон меъморий мажмуини моддий эстетик қадриятлар сирасига киритишимиз мумкин. Улардаги моддийликнинг эстетик хусусияти маънавийликни намоён этиши билан белгиланади.¹²

Барча моддий эстетик қадриятлар тарих, жамият ва шахс томонидан мулк сифатида қабул қилиниб, уларга икки хил муносабат кўрсатилади. Биринчиси – моддий буюм, товар сифатидаги, иккинчиси эса, қадрият тарзидаги муносабат. Натижада уларнинг қиймати мулк, товар сифатида ҳам нарх, ҳам баҳо билан белгиланади. Масалан, Навоийнинг «Хамса»сига бўлган маънавий-эстетик муносабат, уни китоб, яъни товар шаклида харид қилинишига олиб келади. «Хамса» китоб-товар тарзида, бошқа қадрият даражасига кўтарилмаган китоблар билан бир хилда нархлангани ҳолда айни пайтда маънавий бойлик –эстетик қадрият сифатида баҳоланади. Яъни, ҳар бир мулкнинг қиймати иқтисодий-молиявий бирлик – пул билан нархланади, эстетик қадриятлар эса маънавий-руҳий таъсири даражасига қараб баҳоланади.

Маълумки, ҳар бир мулк фойдалилик хусусиятига эга. Фойдалилик эса икки хил бўлади – моддий-иқтисодий ва маънавий-руҳий. Қадрият даражасига кўтарилмаган нарса-ходисаларнинг фойдалилиги кундалик иқтисодий эҳтиёжларни қондиради. Қадриятлар узоқ муддатли маънавий-руҳий таъсирга эга бўлади. Лекин, шуни ҳам айтиш керакки, эстетик қадриятлар, кўпинча муайян давр учун кундалик иқтисодий фойдалилик хусусиятига эга бўлгани ҳолда, кейинчалик маънавий фойдалилик хусусиятини касб этади. Масалан, XIX асрда бухоролик мисгарлар ишлаган қумғонлар то XX асрнинг иккинчи яримигача оддий оилавий ҳаётда қўлланиладиган кундалик турмуш буюмлари эди. Ҳозир эса улар халқ амалий санъатининг намуналари – эстетик қадрият сифатида музейлардан жой олган. Энди улар сантехника жиҳозлари оламида йўқ, фақат маънавий-руҳий фойда келтирадилар, холос. Демак, бу ерда инсонга зарур, керакли нарса энди инсон учун қадрли нарсага айланди.

Алоҳида таъкидлаш керакки, умуман қадриятлар, хусусан эстетик қадриятлар доимо ижобий ходисалардир, нимаики қадрият экан, ҳеч қачон унинг салбий хусусиятига эга бўлиши мумкин эмас.

---

¹² Каримов И. А. Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. Тошкент, Ўзбекистон, 1997 йил, 5-18 бетлар.

Шундай қилиб, биз эстетик кадриятлар ўзи нима эканига, улар нима учун кадрият сифатида баҳоланишига тўхталдик. Энди уларни баҳолаш қандай юз беради, эстетик баҳолаш ўзи нима деган саволларга жавоб қидириб кўрамиз.

Кадрият ва баҳо, юзаки қараганда, моҳиятан бир хил бўлиши керакдек туюлади. Аслида улар орасида ўзига хос фарқ мавжуд. Тўғри, эстетик кадрият объектнинг субъектга муносабатини англатади, объект, одатда, ўзига хос хусусиятларга эга бўлади. Лекин бу – муайян гўзаллик ёки улуғворлик ҳамма учун ҳам, ҳамма вақт ҳам бир хилдаги гўзаллик ва улуғворлик бўлиб қолаверади, дегани эмас. Чунки эстетик баҳо субъектнинг объектга муносабати, у объектнинг кадриятини белгилайдиган хусусий мезон, бу хусусийлик шахсга, жамиятга ва замонга тегишлидир. Шу жиҳатдан бир объект-кадрият ҳар хил баҳоланиши ва ҳатто муайян вақт мобайнида баҳоланмаслиги мумкин. Шундай қилиб, эстетик баҳо шундай маънавий ҳодисаки, гарчанд кадрият яратмаса ҳам, кадриятни идрок этиш фақат у орқали амалга ошади.

Эстетик баҳонинг яна бир муҳим хусусияти шундаки, у эстетик англаш тузилмаси ичидаги энг қамровли, энг миқёсли таъсирга эга. У маълум маънода эстетик англашнинг деярли барча унсурлари учун мезон вазифасини ўтайди. Чунончи, эстетик ҳиссиёт, эстетик дид ва эстетик идеалда буни яққол кўриш мумкин. Айниқса, у эстетик дид билан чамбарчас боғлиқ. Энди ана шу эстетик дид масаласини кўриб чиқамиз.

Эстетик дид тушунчасининг ўзига хослиги шундаки, у бир томондан, идрок, фаҳм, фаросат каби илдизи ақлга бориб тақалса, иккинчидан, ўзининг эҳтирос, ҳис-ҳаяжон, субъектив баҳолаш хусусияти билан улардан ажралиб туради. Шу сабабли биз дид ҳақида гапирганимизда одатда, эстетик дидни – инсондаги гўзаллик, улуғворлик, фожеавийлик сингари эстетик хусусиятларни, умуман, нафосатни идрок этиш қобилиятини назарда тутамиз. Масалан, осмонни қора булут тўлиқ қоплаб олганини кўра-била туриб, ёмғирпушсиз ва соябонсиз йўлга чиққан одамни *фаҳмсиз*, чанг, лой пойафзалини ечмай, гиламни босиб, ичкарига кирган одамни *фаросатсиз* деб атаймиз, қалампирнусха рангли кўйлак, жинси шим ва айни пайтда кирза этик кийиб, салла ўраб олган одамни кўрсак, уни *дидсиз* деймиз. Биринчи ҳодисада биз табиий шароитга мослашмай, ўзига жабр қилаётган кишини, иккинчисида ҳам гигиеник, ҳам ахлоқий қонун-қоидаларга амал қилмай тарбиясизлиги туфайли уй эгасини ранжитган одамни, учинчи ҳодисада кийинишдаги уйғунликни тушунмаган, гўзаллик билан бачкана ялтироқлиликнинг фарқига бормаган кимсани кўрамиз. Ёки, бошқача қилиб айтганда, биз онгнинг, биринчи ҳодисада – ҳақиқатга, кейингисида –

эзгуликка, учинчисида – гўзалликка муносабатини учратамиз. Ҳар учала ҳодисанинг асосида ҳам қобилият ётади. Фаҳм – ақлий, фаросат – ахлоқий, дид – эстетик қобилиятни юзага чиқаради. Учала қобилиятнинг ҳам ибтидоси, табиий-туғмаликка бориб тақалса-да, улар ўзларини асосан тарбия, ижтимоий муносабатлар орқали рўёбга чиқаради. Айниқса, эстетик дид мураккаб тарбия жараёнини тақозо этади. Чунки у ҳам ақлий, ҳам ахлоқий, ҳам ҳиссий тарбия уйғунлашган умумийликдан иборатдир.

Биз юқорида эстетик баҳонинг эстетик дид ва идеал билан боғлиқлигини айтиб ўтган эдик. Худди шундай ҳолат эстетик дид учун ҳам хос. У эстетик баҳо билан шу қадар узвий боғлиқки, уларни баъзан ажратиб бўлмай қолади, гўё эстетик баҳо эстетик диднинг ажралмас қисмидай туюлади. Лекин, шундай бўлса-да, уларни айнанлаштириш ёки бир ҳодиса сифатида қабул қилиш мумкин эмас, акс ҳолда бундай қараш илмий таҳлил тамойилларидан йироқ «кўча гапи»га айланиб қолади. Зеро эстетик дид муайян эстетик баҳо ёки баҳолар йиғиндиси эмас, балки эстетик баҳога лаёқатни англатадиган, субъект учун баҳо меъёрларини ва мезонларини тайёрлаб берувчи – «ишлаб чиқарувчи» жараён дидир. Демак, эстетик дидсиз эстетик баҳонинг мавжудлиги мумкин эмас. Айни пайтда шундай ҳолни эстетик идеал билан боғлиқликда ҳам кўриш мумкин: эстетик идеал эстетик диднинг яшаш шарти ҳисобланади; дид маълум маънода идеалнинг амалиётда намоён бўлишидир; эстетик идеалнинг ўзгариши албатта диднинг ўзгаришига олиб келади. Шундай қилиб, дид эстетик англаш жараёнидаги ўрнини алмаштириб бўлмайдиган муҳим халқаларидан бири, эстетик англашнинг энг муҳим унсуридир. Ана шу нуқтаи назардан эстетик дид тарбияси инсон шахси камолотида катта рол ўйнайди, эстетик дид тарбиясининг асосан уч илдизи мавжуд. Улар гўзаллик, санъат ва бадиий ижод. Албатта, бадиий ижод деганда фақат санъат асарларининг яратилиш жараёнини тушуниш керак эмас, у айни пайтда дизайн, мода, атроф-муҳитни ва меҳнатни гўзаллаштиришда ҳам намоён бўлади. Тўғри, бадиий дид эстетик дидга нисбатан хусусий, тор қамровли, лекин у шунинг баробарида эстетик диднинг асосини ташкил этади, дейиш мумкин.

Эстетик дид ҳар кимда ҳар хил бўлишини, унда субъектив мушоҳада кучли эканини яхши биламиз. Буюк инглиз файласуфи Дэйвид Ҳюм шундан келиб чиқиб, дид ҳақида баҳслашмайдилар, яъни ҳар кимнинг диди ҳар хил деган фикрни илгари сурган. Лекин шундай эстетик қадриятлар борки, улар муайян замон, ижтимоий ҳаёт, умуммиллий, умуминсоний маданий даража билан шартланади. Улар идрок этилганида баҳслашиш мумкин эмас, чунки бунда бир-икки одамнинг ёки гуруҳнинг диди ўзгачароқ бўлса, хусусийликка нисбатан махсус эътиборини қаратиш шарт эмас: уларнинг фикри сукут

сақлаш йўли билан инкор этилади. Чунки юз минглаб ёки миллионлаб шахслар ва қатор замонлар тан олган қадриятни «бу менга ёқмайди», дейишга ҳеч кимнинг маънавий ҳаққи йўқ, агар шундай дейдиганлар топилса, уларнинг диди, айтилганидек, эътиборга нолайиқ. Шунинг учун ҳам Кант ўзининг дид ҳақида баҳслашиш ҳам мумкин ва аксинча баҳслашмаслик ҳам мумкин, деган машҳур қоидасини, ўзига хос антиномияни ўртага ташлайди. Кантнинг ҳақлигини куйидаги мисолда яққол кўриш мумкин.

Дейлик, Эшмат чиннигулни, Тошмат эса атиргулни яхши кўради. Бу ҳолатда уларнинг бирортасини танқид қилиб бўлмайди, чунки ҳар икки дид ўзига хос субъектив кечинмаларга асосланса-да, уларнинг умумий объектив илдизлари бор, улар гуллардаги гўзалликни икки хил шаклда кўрадилар ва бу ҳолат табиий. Шу сабабли ҳар икки дид ҳам ҳурматга, эътиборга лойиқ. Бордию Эшмат товус ва унинг думини, Тошмат эса эчкиэмар ва унинг думини гўзал деса, Тошматнинг фикри ё ном чиқариш учун қилинаётган олифтагарчилик ёки эстетик дидсизлик тарзида қабул қилинади. Чунки инсоният замонлар мобайнида товусни – жаннат куши, гўзаллик рамзи тарзида, эчкиэмарни эса хунуклик тимсоли сифатида қабул қилиб келади: бу ўринда дид борасида баҳслашиш мумкин эмас, товуснинг гўзаллиги умубашарий «тасдиқдан ўтган». Шу сабабли Тошматнинг фикри танқид қилинади ва рад этилади, унинг «ўзига хос», «субъектив» қараши ҳисобга олинмайди.

Шундай қилиб, умубашарий ёки умуминсоний эстетик қадрият сифатида тан олинган эстетик объектлар ҳақида баҳслашилмайди, улар барча расмона дид эгалари томонидан юксак баҳоланадилар.

Айни пайтда шуни ҳам назарда тутиш лозимки, дид ягона, мутлак эстетик ҳодиса эмас, у ҳам муайян нисбийлик табиатига эга. Чунончи, унинг тўрт хил даражаси ҳақида фикр юритиш мумкин, бу даражалар одамларнинг мавқеи, савияси, маданийлик тоифаси билан боғлиқ. Биринчиси, эстетик объектни қандай бўлса, шундайлигича, аниқ бир реаллик тарзида идрок этувчи субъектив фикри ожиз, бирор объектни ҳамма зўр деса, зўр экан деб қарайдиган фақат жўн идрок этишга асосланган дид. Иккинчиси, унинг акси – нафосатни завқланиш учун эмас, балки ўзининг бошқалардан маданиятлигини, ўқимишлигини кўрсатиш учун бир восита деб биладиган, завқланишни мураккаб таҳлил билан алмаштирадиган дид эгалари. Уларни одатда, нафосатбозлар-эстетлар деб атаймиз. Учинчиси, бежамадорликдан, ярақлаб турадиган нарса-ҳодисалардан ҳайратланадиган, модапараст дид эгаси. Тўртинчиси, миллий ва умубашарий эстетик қадриятлардан завқланадиган, уларни, баҳолай оладиган, бадийи соддаликни англай биладиган кишилар диди.

Биринчи хилдаги дид эстетик объектни фақат ҳодиса тарзида қабул қилиб, унинг моҳиятини бутунлай англамайдиган, жўн ҳиссиётга асосланган дид; иккинчиси, моҳиятни ҳодисадан ажратиб олиб, уни «қавлаштираверадиган», ўта мураккаблаштирадиган, фақат интеллект билан, ақл билан иш кўрадиган дид; учинчиси, ўта ялтироқликни, ёқтирадиган ҳар бир янгиликни қадрият сифатида қабул қиладиган бачкана дид. Тўртинчиси, ҳодиса билан моҳиятни яхлитлик тарзида идрок этадиган, ҳиссий-интеллектуал ёндашувнинг уйғунлигига асосланган дид. Ана шу тўртинчи хил дидни ҳақиқий юксак эстетик дид, дейиш мумкин.¹³

Айтилганлардан эстетик дид масаласи шахс, жамият ва миллат маданияти учун катта аҳамиятга эга экани равшан бўлиб турибди. Шу сабабли эстетик дид тарбияси ҳар доим ҳам муҳим аҳамият касб этиб келган. Айниқса, мустамлака ботқоғидан чиққан ҳалқимизнинг тенглар ичида тенг бўлиб, жаҳонга росмана чиқиши учун эстетик дид тарбияси алоҳида долзарбликка эга. Биз қураётган эркин фуқаролик жамияти ва унда ҳар бир шахснинг юксак эстетик дидга эришиши замон талабидир. Чунки фақат юксак эстетик дид эгасигина ҳақиқий эркин фикрлаш салоҳиятига, дунёни, Ватанни, ҳаётни гўзаллик призмаси орқали кўра билиш қобилиятига эга бўла олади.

Эстетик дид мураккаб ҳиссий-интеллектуал ҳодиса, дедик. Унинг бу хусусияти доимо, юқорида айтганимиздек, эстетик идеал билан боғлиқ – эстетик идеал, бир томондан, дидни белгилаб берса, иккинчи томондан, эстетик дид эстетик идеалнинг амалдаги кўринишидир. Хўш, эстетик иделнинг ўзи нима? Энди эстетик англашнинг ана шу унсурига тўхталамиз.

Эстетик идеал. Идеал деганда, биз одатда муайян бир инсон шахси ёки ижтимоий-тарихий ҳодисанинг бошқалар томонидан юксак намуна, олий мақсад ҳамда комиллик тарзида қабул қилинишини назарда тутамиз. У тасаввурдаги шахс ёки жамиятни реал шахслар ва мавжуд жамиятдан юқори кўйиш, яъни идеаллаштириш билан боғлиқ. Масалан, Ўзбекистонни келажаги буюк давлат сифатида тасаввур этишимиз унинг ҳозирги реалликдан баланд, намунавий бўлиши лозимлигини англатади. Айни пайтда ана шу юксак намунавийлик ҳар бир ўзини таниган одам учун олий ижтимоий мақсаддир. Ёки Навоий шахсини олиб кўрайлик, у комил инсон сифатида биз учун идеал ҳисобланади. Буларни биз ижтимоий идеаллар сирасига киритамиз. Шунингдек, ҳар бир инсон ўзи интиладиган субъектив идеаллар ҳам мавжуд бўлади, ўз идеалини белгилаб олмаган инсон шахс

---

¹³ Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т., Шарқ 1998 йил.52 .бет

хисобланмайди. Зеро ҳар бир одам кўриб турганидан ёруғроқ, мусаффороқ, юксакроқ нарсага интилиши шарт, акс ҳолда унинг ҳаёти маъносиз кечади, унинг мавжудлиги фақат биологик жонзодлиги билан чегараланиб қолади.

Идеал борасида гап кетганда, унинг мавжудлик шартлари масаласи муҳим. Ижтимоий идеал кўпроқ келажак билан, шахсий идеал эса асосан ўтмиш билан боғлиқ. Масалан Форобийнинг фозил одамлар шаҳри – келажакда маълум маънода реалликка айланиши мумкин бўлган идеал жамият. Бир неча аср аввал яшаб ўтган Жалолиддин Мангуберди эса ўзбек миллати учун, айниқса ёшларимиз учун идеал қаҳрамон. Лекин ҳар икки ҳолда ҳам идеал реал ҳаётимизда мавжуд эмас – бири келажакдан, иккинчиси эса ўтмиш қаъридан туриб бизни юксак ахлоқийлик, бахт ва қаҳрамонликка чорлайди. Тўғри, шахсий идеал реал ҳаётда ҳам мавжуд бўлиши мумкин. Бироқ бундай идеал кўпинча маънавиятни мафкурага бўйсундириш оқибатида вужудга келади. Шу сабабли унга кўпроқ вақтинчалик, ўткинчилик хусусияти хос: у жамиятга ҳодиса сифатидагина руҳий таъсир кўрсатади ва янги бир моҳият очилган пайтда ўз идеаллик хусусиятини йўқотади: «ундай эмас», «бундай» бўлиб чиқади. Ғоянинг ўз реаллигига мос эмаслиги очилиб қолади. «Зеро идеал – дейди, Ҳегел – ўз реаллиги билан айнанлашган ғоядир». Масалан, Ленин, Сталин каби шахслар ёлғон ташвиқот, сиёсий фирибгарликлар, воситасида жамиятни тоталитар мафкуравийлаштириш натижасида маълум муддат идеал сифатида қабул қилиндилар. Лекин уларнинг асл моҳияти, мунофиқликлари, каттолликлари, қизил террорга асосланиб сиёсат юргизганликлари фош этилгач, улар аксил идеалга айландилар.

Идеалнинг мураккаб томони шундаки, у қадрият билан боғлиқ. Қадрият идеалнинг объектдаги инъикоси тарзида намоён бўлади. Ҳегел сўзлари билан айтганда: «Идеал мавжуд бўлиши учун ташқи шакл ўз-ўзича қалбга мос келиши лозим». Яъни идеал жонли субъектнинг қалбига мос келадиган намунавий шаклдир, унда инсон ўз ғояларининг ҳиссий-интеллектуал кўринишини маънавий қадрият сифатида идрок этади. Бордию мазкур ғоялар ўта мафкуравийлаштирилса юқорида айтганимиздек, идеал ўрнида аксил идеал пайдо бўлади. Ижтимоий-ахлоқий идеалнинг ўзгарувчанлик хусусияти кўпинча ана шу билан боғлиқ. Бу ҳодиса тарихий жараёнлар, замон, жамият талабларидан келиб чиқиб, қадриятларнинг қайта баҳоланиши натижасида рўй беради. Лекин диний идеал ўзгармаслик табиатига эга. Масалан, мусулмонлар учун Муҳаммад алайҳиссалом, насронийлар учун Исо алайҳиссалом, буддхавийлик динидагилар учун Буддха идеал ҳисобланади ва ҳар қандай шароитда ҳам улар идеаллигича қолаверади.

Мана, биз маълум маънода ижтимоий идеал ҳақида тушунчага эга бўлдик. Энди эстетик идеал нимада, унинг аҳамияти нима деган саволларга жавоб топишга ҳаракат қиламиз.

Аввало шунни айтиш керакки, эстетик идеал инсон, шахс ва жамиятнинг эстетик тажрибасидан вужудга келади. Инсон дунёни ана шу тажриба воситасида эстетик идрок этади. Шу сабабли эстетик идеал гўзаллик, улуғворлик мўъжизавийлик ва бошқа. эстетик хусусиятларни белгиловчи мезон сифатида юзага чиқади. Инсон ана шу идеалга мос келадиган гўзаллик ёки улуғворликни тан олади, мос келмайдиганларини эса аксил эстетик ходиса сифатида инкор этади.

Эстетик идеал ўзига мос гўзаллик, улуғворликни ёки мўъжизавийликни кўпроқ санъатдан топади. Шу туфайли у доимо эркинликни талаб қилади. Аввало санъат асари орқали санъаткор воқеликни ўз идеали призмасидан ўтказиб тасвирлайди, бошқачароқ айтганда, ўз идеалларини санъат воситасида моддийлаштиради: бинога, ҳайкалга, романга, спектаклга, расмга, бадиий асарга ва бошқа маънавий ходисаларга айлантиради: санъаткор эркин ҳаракат қилади. Биз эса ўз идеалларимизни улардаги образлар орқали танлаймиз, уларни ўзимиз учун маълум муддатга ёки бир умрга намуна қилиб белгилаймиз, бу ҳолатдаги хатти-ҳаракатимиз ҳам эркинлик орқали рўй беради. Қисқача қилиб айтганда, эстетик идеалнинг шаклланишида гўзаллик, улуғворлик, ҳаёлийлик, мўъжизавийлик, уйғунлик сингари хусусиятлар асос вазифасини ўтайди. Айни пайтда у фожеавийлик ва кулгилилик тушунчаларида ҳам ўзини намоён этади, хунуқлик ва тубанлик каби ходисаларни баҳолашда иштирок қилади¹⁴. ўз мақомига кўра муайян тадқиқотнинг фаолият соҳаси бўлиб, бу фаолият табиат, жамият ва тафаккур ҳақида янги билимлар ҳосил қилишга қонун ва категориялар асосида оламни янгидан идрок этишга қаратилган бўлади. Маълумки, диалектиканинг бирор-бир категориясини воқеликдан айри ҳолда тасаввур этиб бўлмайди. Чунки, бу категориялар (яхлитлик, қисм, зарурият, тасодиф, моҳият, сифат ва ҳ.к) инсонни ўраб турган оламда содир бўладиган воқеа-ходисалар ҳақида аниқ хулосалар чиқаришга, уларни тўғри таҳлил этишга кўмак беради. Нафосат фалсафаси ўзининг категорияларига эга. Бу категориялар (гўзаллик, хунуқлик, улуғворлик, тубанлик, фожиавийлик, кулгилилик ва ҳ.к.) инсон ва табиат, инсон ва жамият, инсон ва ижтимоий борлиқ билан доимо ҳамкорликда вужудга келади.

Нафосат фалсафаси категорияларининг яхлит тизимини ишлаб чиқиш муаммоси кўп йиллардан буён олимлар эътиборини жалб этиб келган. Бу

¹⁴ Каримов И.А. Баркамол авлод орзуси. Т., Шарқ 1999 йил.81.бет

борада гўзаллик, улуғворлик, фожиавийлик, кулгулилик, хунуклик каби анъанавий кўриниш эстетикага доир аксарият адабиётларда ўз аксини топган. Бироқ, бизнингча, мазкур категориал таснифдаги кетма-кетлик ва улар орасидаги боғлиқлик ўзини тўлақонли кўрсатиб бера олмайди. Бугунги кун адабиётларида гўзаллик – улуғворлик – фожиавийлик - кулгилилик; эстетик идеал - эстетик дид - эстетик туйғу; санъат - бадиий образ - ижодкорлик кўринишдаги тизим эстетика таснифида кенгрок қўлланилмоқда. Мазкур категориялар орасида гўзаллик, улуғворлик, фожеавийлик, кулгилилик бошқа мезоний тушунчаларга нисбатан кўлами ва мазмуни жиҳатидан кенг камровли эканлиги билан ажралиб туради.

Қуйида биз анашу категорияларнинг фалсафий-эстетик моҳияти ҳақида фикр билдирамиз. Дастлаб гўзаллик тўғрисида.

«Гўзаллик»нинг тугал илмий таърифи ҳақида бирор-бир қатъий фикр мавжуд эмас. Бироқ, гўзалликнинг идрок этилиши, табиатда намоён бўлиши, санъатда акс этиши ҳамда унинг жамият ривожига таъсири ҳақида билдирилган фикрлар, илгари сурилган ғоялар, яратилган таълимотлар ўзининг салмоғи билан аҳамиятлидир. Инсон ва унинг руҳий-жисмоний, ахлоқий-эстетик фаолияти, табиат ва ундаги ҳодисалар, жамият ва унда рўй бераётган ижтимоий-маънавий, сиёсий-иқтисодий жараёнлар гўзалликка ёндошувнинг тарихан таркиб топган асосий объектларидир.

Шуни алоҳида таъкидлаш зарурки, гўзаллик ҳақидаги қарашлар ва назариялар марказига «Гўзаллик нима?» деган савол кўйилади-ю, аммо уларнинг аксариятида «Нима гўзал?» деган саволга жавобни кўрамиз. Бу борада «Хуварноси Аҳура Мазда кўп гўзалдир, гўзалдир жуда» (*Зардушт*), «Гўзаллик бу ғоялардан иборат ғоянинг ғояси» (*Афлотун*), «Гўзаллик-бу турли мусиқалар, яхши хулқ-атворга тўғри келадиган, одамлар эришишга ҳавас қиладиган нарсалардир» (*Абу Наср Форобий*), «Ҳар қандай гўзаллик, гўзалликни англай олган муҳаббат объектидир» (*Абу Ҳомид Фаззолий*), «Гўзалликка муҳаббат кўйишнинг асосида ҳам ақл, ҳам ҳиссиёт ётади» (*Ибн Сино*), «Гўзаллик барча тилларда васф этилади ва ҳар қандай ақлга хуш келади» (*Умар Ҳайём*), «Гўзаллик бу ҳаётдир» (*Н.Г.Чернишевский*), «Гўзаллик ҳисси, ёқимлилик туйғусига боғлиқ ҳолда, одамларнинг бирлашувига, уларда ижтимоий-ахлоқий фазилатларнинг шаклланишига олиб келади» (*Э.Бёрк*), «Гўзаллик манфаатсиз мафтунликнинг, муҳаббатнинг объекти» (*И.Кант*), «Гўзаллик-ҳодисага айланган эркинлик» (*Ф. Шиллер*), «То бизга тааллуқли эмас экан, ҳамма нарса гўзал» (*А. Шопенҳауэр*), «Гўзаллик Худо-санъаткор томонидан яратилган иллюзия-хаёлотдир» (*Ф. Ницше*), «Қаердаки модда нурафшон бўлса, ўша ерда гўзаллик ҳодисасини учратиш мумкин: модда ва нурнинг узвий омухталиги-ҳаётдир»

(Вл.Соловьёв) ва шу каби фикрлар гўзалликка турлича ёндошув натижасида юзага келган.

Одатда, гўзаллик икки омил асосида юзага келади. Булар: инсон тафаккури ва меҳнатининг маҳсули натижасида яратиладиган гўзаллик; инсон тафаккуридан ташқарида, инсонга боғлиқ бўлмаган холда юзага келадиган гўзаллик. Биринчисида ақл, руҳ ва хиссиёт устувор бўлса, иккинчисида макон ва замон муҳим ўрин эгаллайди.¹⁵

Шунингдек, гўзаллик билишнинг маҳсули. Воқеликдаги ҳар қандай нарса-ҳодисанинг гўзаллиги унинг ишончлилик, ҳаққонийлик ва реаллиги билан белгиланади, инсон назари тушган гўзалликкина қадриятга айланади. Бундан ташқари, инсон гўзаллик ҳақидаги дастлабки маълумотни бешта сезгининг энг ривожланган тури бўлмиш кўриш сезгиси орқали ўзлаштиради, сўнг эшитиш, таъм билиш, ҳид билиш, тана сезгиси натижасида гўзалликни англайди, хис этади. Масалан, кийим олмоқчи бўлсангиз ёки уйингизга бирорта жиҳоз харид қилмоқчи бўлсангиз ҳам аввало унинг кўринишига, дизайнига эътибор берасиз, сўнгра унинг сифатига, қулайлигига ишонч ҳосил қилганингиздан кейин эҳтиёжингиз учун ишлатасиз: ярашмаган кийим инсонни кулгили ҳолатга солиб қўйгани каби, ярашмаган жиҳоз ҳам хонанинг кўринишини бузади. Шундай экан, гўзалликни хис этиш, ажратиш, ўрганиш ва ундан фойдаланишда бешта сезгининг ўрнини алоҳида эътироф этиш зарур. Бироқ, мазкур беш сезги ҳам гўзалликни тўлақонли акс эттирмайди.

Бундан ташқари, инсонлар гўзалликка манфаат ёки манфаатсиз нуқтаи назарга кўра ёндошадилар. Аксарият холларда одамларнинг гўзалликка муносабатида манфаатнинг устуворлигини кузатишимиз мумкин. Нимаики манфаат келтирса ўша нарса гўзаллик каби ёқимли, моддий эҳтиёжимизни қондирадиган нарсалар биз учун гўзалликка айланади. Чиройли идишлар, қулай жиҳозлар, сифатли маҳсулотлар, шинам хоналар... буларнинг барчаси инсоннинг кўзини қувонтириши, дилини яйратиши мумкин. Бироқ, гўзалликка манфаатсиз, беғараз ёндашув ҳам мавжудки, у инсоннинг маънавий оламини бойитади. Бундай гўзалликни инсон “ўзиники қилишга”, эгаллаб олишга зинҳор уринмайди. Аксинча, уни шу туришича севадилар, унга бирон-бир таъмани кўзламаган холда муносабат билдирадилар. Аллоҳнинг неъматини бўлмиш чинакам санъат асарлари ва табиат дурдоналаридаги гўзалликни хис этиш, ундан завқланиш орқали гўзалликка манфаатсиз ёндошиш шаклланади.

¹⁵ Юсупов Э. Инсон камолотининг маънавий асослари. Т., Университет, 1998 йил. 43.бет.
Каримов И.А. Туркистон – умумий уйимиз. Т., Ўзбекистон, 1995.19.бет

«Хужжат ул-Ислом» номи билан машхур Абу Ҳомид Муҳаммад ал-Ғаззолий эса гўзалликка манфаатсиз муносабатни ёқлайди ва уни муҳаббат тушунчаси орқали изоҳлайди. Сув инсоннинг чанқоғини қондиргани учунгина гўзал эмас ёки ариқ бўйидаги гиёҳларнинг хушбўй хиди димоғимизга ёқимли бўлганлиги учунгина гўзал эмас, аксинча улар шу холида гўзалдир, деб билган аллома «Ботиний ақл кўриниб тургувчи ақлдан кучлироқдир, қалб эса билишга нисбатан устундир. Ақл билан англонадиган гўзаллик кўз билан кўриладиган гўзалликдан устуворроқдир»¹⁶,-деган хулосага келади. Имом Ғаззолий илгари сурган гўзалликнинг нисбийлиги ва гўзалликка манфаатсиз муносабат назарияси кейинчалик Оврўпа нафосатшунослигида кўзга кўринган мутафаккирлар қарашларининг шаклланишига туртки берди. Файласуф-олим Абдулла Шер бу борада «Чунончи, Иммануил Кант нафосат туйғусини манфаатсиз, беғараз, фақат предметга соф муҳаббат билан муносабатда бўлиш туфайли юзага келган туйғу деб атайди. Гўзалликнинг нисбийлиги борасида ҳам Кант Ғаззолий тутган йўлдан боради», - дейди.¹⁷

Имом Ғаззолийнинг фикрига кенгроқ назар ташлайдиган бўлсак, инсоннинг Қалби гўзалликни идрок этишда энг муҳим аҳамият касб этадиган «худуд» эканлиги ойдинлашади. Бу эса гўзаллик ўз-ўзидан пайдо бўладиган жўн тушунча эмаслиги, Афлотун тили билан айтганда, “Гўзаллик – мураккаб масала” эканлигини тушуниш қийин эмас.

Гўзалликнинг намоён бўлишида бир қатор *унсур-элементлар* муҳим аҳамиятга эга. Булар - меъёр, мақсадга мувофиқлик, тартиблилик, уйғунлик, ҳамоханглик, мослик, яхлитлик, бирлик, мутаносиблик, тенглик каби тушунчалар гўзаллик унсурлари сифатида эътироф қилинган. Бу борада Афлотун - уйғунликни, Арасту - меъёрни, Августин - тартибни, Ғаззолий – мутаносибликни, Навоий - мосликни, Кант - мақсадга мувофиқликни гўзалликнинг муҳим унсурлари сифатида муносабат билдирадилар. Бироқ, мазкур унсурлар ўз холича гўзалликни намоён этмайди, балки воқеликдаги нарса-ҳодисаларнинг холати, шакли ва мазмунига кўра гўзаллик сифатида баҳоланадилар. Масалан, баҳор фаслининг гўзаллиги табиатнинг уйғониши, кўкламнинг юз очиши билан белгиланади. Бунда муҳим унсур мослик тушунчаси билан, яъни фаслнинг инсон манфаати ва эҳтиёжига мослиги - кунларнинг исиши, атрофга ёқимли хидларнинг таралиши, баҳорий гулларнинг униб чиқиши ва ҳоказолар билан ифодаланади. Қиш ҳам

¹⁶ Газали Абу Хамид. Воскрешение наук о вере. Москва. Наука. 1980.й. 229-231.бет

¹⁷ Абдулла Шер. Тасаввуф, Ғаззолий ва гўзаллик фалсафаси. “Соғлом авлод учун” журнали. 2002. №2. (70). 21 б.

каҳратон совуғи, оппоқ қори билан ўзига хос гўзал фасл. Аммо қиш манзараси бахорий манзарага мутлақо мос эмас.

Гўзаллик ўзининг бир қатор *сифатлари*га эга. Туғёнийлик, мафтункорлик, фойдалилик, мўъжизавийлик шулар жумласидандир. Гўзалликнинг *хусусиятлари* эса қулайлик, манфаатдорлик, ёқимлилик, чиройлилик тушунчалари билан белгиланади. Унсурлар, сифатлар ва хусусиятлар уйғун бўлган нарса-ҳодисаларгина чинакам гўзалликни акс эттириши мумкин. Зеро, чиройли нарсанинг сифати бизнинг манфаатимиз учун ҳамоҳанг бўлмаса ёки бизнинг мақсадларимизга мос келмаса у ҳар қанча мафтункор бўлса ҳам гўзаллик бўлолмайди.

Шуни таъкидлаш керакки, гўзаллик «чиройли», «кўркем», «нафис», «жозибador», «мафтункор», «латофатли» каби тушунчаларга нисбатан кенгқамровли ва устувор тушунчадир. Айниқса, гўзаллик билан кундалик турмушимизда тез-тез тилга олинадиган «чиройлилик» тушунчаси орасида кескин фарқлар мавжуд. *Чиройлилик* - нарсаларнинг ташқи кўринишини, ҳолатини, бажарилган иш ёки қилинган ҳаракатдаги ўзаро ҳамоҳангликни ифодаловчи тушунча. Чиройлилик инсонларда ёқимли таассурот қолдиради, аммо айтиш мумкинки, бир пайтда ўша чиройли бўлган нарса-ҳодиса ёқимсиз ҳолатларни ҳам вужудга келтиради. Масалан, «Бангидевона» ўсимлигининг гули оппоқ, чиройли бўлади. Аммо, гулининг ҳиди ёқимсиз, танасидан сассиқ хид чиқади. Шу маънода айтишимиз мумкинки, чиройлилик нарсаларнинг ёқимсиз шакли ёки мазмунидаги хусусиятни акс эттириши билан кишида ёқимли таассурот қолдиради. Шунинг учун ҳам нарсаларнинг фақат шакли (ташқи) ёки фақат мазмуни (ички) моҳиятига қараб унга гўзаллик иборасини ишлатиш ўринли эмас. Зеро, гўзаллик нарсаларнинг фақат бир томонинигина акс эттирмайди, аксинча у мазмуни билан шакlining уйғунлиги, мослиги, ҳамоҳанглиги, мақсадга мувофиқлиги асосида шаклланади. Шу маънода гўзаллик ҳам объектив ҳам субъектив хусусиятга эга. Табиат гўзаллиги объект (инсон) ва субъект (ўсимлик ва ҳайвонот дунёси)нинг тартиби ва уйғунлигига асосланади. Уйғунлик ва тартибнинг бузилиши эса табиат ва инсон учун зарарли оқибатларга олиб келишини бугунги кундаги экологик муаммолар орқали кўришимиз мумкин.¹⁸

---

¹⁸ Имомназаров М. Маънавиятнинг такомил босқичлари. Т., Шарк, 1996.65.бет
Иброҳимов А, Султонов Х, Жўраев Н. Ватан туйғуси. Т., Ўзбекистон, 1996 йил.78.бет.

Хулоса

Инсон барча томонлама камолотга эришиб борадиган мураккаб бўлган мавжудотдир. Инсоннинг жисмонан томондан камолотга эришиб бориши табиий равишда бўлса, уни ижтимоий жихатдан фаоллаштириб борадиган, уни бошқа мавжудотлардан ажратиб турадиган ижтимоий, хусусиятлари, фазилатлари, маънавий камолоти ижтимоий борлиқ билан бевосита боғлиқдир. Жамият аъзоларининг маънавий жихатдан камолотини таъминлаб бериш унинг учун барча шарт шароитларини яратиб бериш доимо мухим вазифалардан бири булиб келган. Маънавий баркамол инсонлар доимо жамият хаёти ва тараккиетида катта рол уйнаб келганлар. Хар бир халк ва миллат узларининг вояга етиб келган ешларни жисмонан хам маънавий жахатдан вояга етказиб бориш хақида кайгурганлар ва унинг учун замин яратиб беришга интиланлар. Жамиятнинг хаёти ва тараккиети доимо маънавият билан, маънавий жихатдан етук булган кишилар фаолияти билан боғлиқ булиб келган.

Инсон доимо узлари учун зарур булган фазилатларни эгаллаб бориш оркали маънавий камолотга эришиб борганлар ва жамият хаётида уз уринларини топиб ижтимоий жихатдан фаоллашиб борганлар. Инсонлар онгли равишда хаёти кечирар эканлар. Маънавиятсиз яшай олмаслигини хис килганлар ва маънавий камолотга эришишни максад килиб куйганлар. Маънавият доимо жамият аъзолари уртасидаги ижтимоий иктисодий сиёсий маданий, ахлокий муносабатлар шакилланиши ва ривожланишига пойдевор булиб келган рухий омилдир.

Инсоннинг ижтимоий жихатдан фаоллаштириб борадиган маънавий камолот кандайдир сунъий уз узидан амалга ошадиган жараён эмас, балки ахлоқ одоб ҳуқуқ англанган ижтимоий, иктисодий, сиёсий, маънавий маънфаатлар, максадларга асосланган муносабатлардир.

Тарихнинг узи маънавият жамият хаёти ва тараккиетининг, инсон камолотининг хал килувчи омили эканлигини исботлаб берди. Жамият мамлакат, халк миллат тараккиетидан манфаатдор булган кучлар доимо тараккиетнинг оқилона одилона одилона йулларини танлаш уни тез суръатлар билан ривожланишини таъминлаш учун биринчи навбатда халкнинг жамиятнинг хар бир аъзосини маданияти ва маънавиятини кутаришга асосий эътиборни қаратганлар. Жамиятни юксалишидан, тараккиётдан манфаатдор бўлмаган кучлар ўз максадлари ва манфаатлари йўлида халқни, миллатни, хар бир инсонни маънавий жихатдан қашшоқлаштиришга катта эътибор қаратганлар, чунки маънавий қашшоқ халқни, миллатни бошқариш, маънавий қашшоқ инсонни эса эгиб олиш

онсон эди. Мустамлакачилар учун доимо ўз ҳаққини, ҳуқуқини талаб этмайдиган кишилар зарур бўлган.

Ўзбекистоннинг ўз мустақиллигини қўлга киритиши маънавий қашшоқлаштириш сиёсатига барҳам бериш имкониятларини яратиб берди. Ўзбекистон мустақилликка эришгандан кейин тарих ҳақиқатини тиклаш, миллий онг ва тарихий хотирани мустаҳкамлаш, миллий мерос ва маданиятни, кадриятларни чуқур ва холис ўрганиш имконлари очиб берилди. Айниқса мустақиллик йилларида маънавий жиҳатдан етук бўлган баркамол инсонларни вояга етказиш мақсадида амалга оширилаётган ишлар алоҳида мақтовга лойиқдир. Ўзбекистоннинг юксалиши, унинг тараққий этган мамлакатлар сафига қўшилиб ўз олдига қўйган мақсадларга эришиши маънавий жиҳатдан камолотга эришиб бораётган инсонларга боғлиқдир. Биз жамиятимизнинг эртанги кунини инсонларни фаолиятсиз кўра олмаймиз. Инсон онгли мураккаб мавжудот сифатида ўзини жамият аъзоси эканлигини, жамият ҳаётида уни ҳам ўз ўрни бор эканлигини хис қила билиши керак. Инсоннинг маънавий жиҳатдан камолотга эришиб бориши, уни жамият тараққиётини хис қила билишига ҳамда ижтимоий жиҳатдан фаоллашиб боришига сабабчи бўлади. Мустақилликка эришилгандан сўнг жамият маънавий ҳаётини соғломлаштириш ва ривожлантириш, инсон омилига катта эътибор бериш мамлакатимиз олдида турган энг асосий вазифалардан бири сифатида кун тартибига қўйилиши ҳам бежиз эмас. Инсонни маънавий камолоти кадриятлар тикламоқда, маънавий-маърифий ишлар кучайтириб борилмоқда.

Маънавий камолотга эришиб бораётган инсонда миллий ўзликни англаш, ватанпарварлик, миллатпарварлик, фидойилик, ўз халқи учун қайғуриш фазилатлари шакллана боради. Инсоннинг маънавий жиҳатдан камолотга эриша бориш жараёни мавсумий бўлиб қолиши керак эмас у мунтазам давом этиб борадиган жараён бўлмоғи лозим. Чунки жамият ҳам инсон ҳам доимо илгарилаб боради. Маънавий камолотга эришиб бораётган инсонларнинг ижтимоий жиҳатдан фаоллашиб боришлари жамият тараққиётини белгилиб беради.

Инсон маънавий камолотининг омилларидан бири ватанпарварлик туйғусидир. Ватанпарварлик она юртининг халқининг тақдири учун қайғурадиган жамият тараққиёти учун ўз ҳиссасини қўшадиган инсонларнинг ўзиги хос фазилатидир.

Маънавитй камолотга эришиб бораётган инсонлар жамият тараққиётидаги ўз ўрнини ўзи мустақил ҳолда топа олади. Жамият ривожлангани сари маънавий омилларнинг унга бўлган таъсири ортиб боради.

Фойдаланилган адабиётлар руйхати:

1. Каримов И.А. Юксак маънавият енгилмас куч.М.2008 йил
2. Каримов И.А. Амир –Темур – фахримиз, ғуруримиз. Т., Ўзбекистон, 1996 йил.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т., Ўзбекистон, 1998.
4. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлоли ва тараққиёт йўли. -Ўзбекистон буюк келажак сари. Тошкент, Ўзбекистон, 1998 йил.
5. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Тошкент, Ўзбекистон, 1993.
6. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Тошкент, Ўзбекистон, 1996.
7. Каримов И. А. Баркамол авлод –Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. Тошкент, Ўзбекистон, 1997 йил, 5-18 бетлар.
8. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т., Шарқ 1998 йил.
9. Каримов И.А. Баркамол авлод орзуси. Т., Шарқ 1999 йил.
10. Юсупов Э. Инсон камолотининг маънавий асослари. Т., Университет, 1998 йил. Каримов И.А. Туркистон – умумий уйимиз. Т., Ўзбекистон, 1995.
11. Имомназаров М. Маънавиятнинг такомил босқичлари. Т., Шарқ, 1996.
12. Иброҳимов А, Султонов Х, Жўраев Н. Ватан туйғуси. Т., Ўзбекистон, 1996 йил.

Интернет сайтлари

1. www.milliymanaviyat.uz
2. www.bilim.uz.
3. www.gov.uz.
4. www.press-service.uz.
5. www.filosofiya.ru.
6. www.philosophy.nsc.ru.